

Wojciech Ziętara¹

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB

Koncentracja i specjalizacja gospodarstw rolniczych w procesie integracji z Unią Europejską

Concentration and specialisation of agricultural holdings in the process of European Union integration

Synopsis. W artykule przedstawiono zmiany w strukturze gospodarstw rolniczych ogółem i w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha w latach 2002 i 2010. Zmiany te były przejawem wzrostu koncentracji ziemi w gospodarstwach o powierzchni powyżej 20 ha użytków rolnych. Przedstawiono również zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw wyspecjalizowanych w określonych typach. Wystąpił wzrost udziału typów gospodarstw silniej wyspecjalizowanych. W latach 2004 – 2010 w tych gospodarstwach znacznie wzrosła produktywność i dochodowość czynników produkcji.

Słowa kluczowe: koncentracja ziemi, specjalizacja gospodarstw, typy rolnicze gospodarstw

Abstract. The article presents changes in the structure of total agricultural holdings and in individual agricultural holdings with the area exceeding 1 ha in years 2002 and 2010. Those changes resulted from the increased concentration of land in agricultural holdings with over 20 ha of arable land. The changes in the number and structure of agricultural holdings specialising in specific types of production have also been presented. There is an increase in the share of more specialised agricultural holdings. In years 2004-2010, productivity and profitability of production factors in such holdings has much increased.

Keywords: land concentration, specialisation of agricultural holdings, agricultural types of holdings

Wprowadzenie

Rozwój przemysłu w drugiej połowie XIX wieku przyczynił się do rozwoju miast i w związku z tym zwiększenia popytu na produkty rolnicze. Skutkiem tego był wzrost znaczenia handlu i przetwórstwa produktów rolnych, a tym samym rozwoju rynku rolnego, który wywarł silny wpływ na organizację i charakter gospodarstw rolnych. Rozwój stosunków rynkowych spowodował wzrost towarowości gospodarstw rolnych. Wpływał jednocześnie na strukturę i skalę produkcji w gospodarstwach rolniczych. Wpływ rynku na organizację gospodarstw rolniczych podkreślał T. Brinkmann [za R. Manteufflem 1984], który na początku XX wieku zwrócił uwagę na „siły” oddziaływujące na gospodarstwo. Wyróżnił dwa ich rodzaje: „siły różnicujące” (diferenzierende Kräfte) i „siły integrujące” (integrierende Kräfte). Siły różnicujące umiejscowione są w otoczeniu gospodarstwa, głównie w rynku, natomiast siły integrujące wewnątrz gospodarstwa. Siły różnicujące, skłaniają gospodarstwa do ograniczenia asortymentu produkcji, zwiększenia skali produkcji określonych produktów, a zatem do specjalizacji. Natomiast siły integrujące, tkwiące wewnątrz gospodarstwa, skłaniają je do wielostronnej produkcji w celu pełnego i równomier-

¹ Prof. dr hab., e-mail: zietara@ierigz.waw.pl

nego wykorzystania posiadanych czynników produkcji: ziemi, pracy i kapitału, czyli zachowania równowagi w obszarach: produkcyjnym (bilanse), ekonomicznym i środowiskowym (zmianowanie, płodozmian).

Wzrost stopnia specjalizacji gospodarstw, niezależnie od korzyści ekonomicznych, wynikających z większej skali produkcji, jej jakości i wyższych cen wywoływał również pewne skutki negatywne, takie jak: wzrost ryzyka rynkowego i produkcyjnego, nierównomierne wykorzystanie pracy, a także niepełne wykorzystanie ziemi. Prowadził także do ograniczenia bioróżnorodności i naruszenia równowagi ekologicznej, na co początkowo nie zwracano uwagi. Zwiększanie stopnia specjalizacji gospodarstw wiązało się najczęściej ze wzrostem poziomu intensywności produkcji, co prowadziło w efekcie do szkodliwego obciążenia środowiska przyrodniczego [Zegar 2012].

Szczególnie nasilenie procesów specjalizacji nastąpiło w krajach EWG, po przyjęciu Traktatu Rzymskiego w 1957 roku². Jednym z podstawowych celów zawartych w Traktacie było zagwarantowanie bezpieczeństwa żywnościowego. W tym celu stworzono korzystne warunki ekonomiczne, które spowodowały zwiększenie poziomu intensywności produkcji, a tym samym wzrost produkcji, a później problemy z zagospodarowaniem jej nadwyżek. Zauważono także ujemne skutki w środowisku przyrodniczym spowodowane nadmiernie wysokim poziomem nawożenia mineralnego i stosowania chemicznych środków ochrony roślin.

Problemy wynikające z wysokiego stopnia specjalizacji gospodarstw i poziomu intensywności produkcji spowodowały rozwinięcie koncepcji podejścia systemowego do organizacji gospodarstw i produkcji rolniczej. Prekursorami w tym podejściu byli G. Seffen i D. Born [Steffen, Born 1980]. Niezależnie od podejścia systemowego rozwinięto również ideę zrównoważonego rolnictwa [Zegar 2012]. Koncepcje te były rozwinięciem wcześniej występującej organicznej teorii gospodarstwa rolniczego, rozwiniętej przez Brinkmanna i kontynuowanej przez R. Manteuffla [Manteuffel 1984]. Według tej koncepcji gospodarstwo rolnicze stanowi organiczną całość, wewnątrznie zrównoważoną, w której poszczególne elementy przyczyniają się do powodzenia całości.

Specjalizacja i koncentracja są pojęciami ekonomicznymi, które występują w gospodarce rynkowej. Z tego względu w artykule omówione zostaną procesy koncentracji i specjalizacji w Polsce w okresie gospodarki planowej (1950 – 1989) i rynkowej po 1990 r. ze szczególnym uwzględnieniem integracji Polski z Unią Europejską w 2004 roku.

Źródła i metoda badań

Głównym źródłem danych dotyczących procesów koncentracji i specjalizacji gospodarstw po integracji z Unią Europejską były wyniki Powszechnych Spisów Rolnych przeprowadzonych w latach 2002 i 2010 przez Główny Urząd Statystyczny, wyniki badań gospodarstw objętych monitoringiem Polskiego FADN³ i opracowania statystyczne wykonane na ich podstawie oraz literatura przedmiotu. W analizie posłużono się metodą opisową

² Traktat Rzymski w 1957 r. prawna podstawa powołania Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, którą utworzyło 6 państw: Belgia, Holandia, Francja, Luksemburg, Niemcy i Włochy.

³ FADN – Farm Accountancy Data Network (Sieć Danych Rachunkowych Gospodarstw Rolnych).

Specjalizacja i koncentracja produkcji w systemie gospodarki planowej

Zagadnienie specjalizacji gospodarstw w okresie gospodarki planowej w latach 1950 – 1989 było przedmiotem zainteresowań ekonomistów rolnych. Badania koncentrowały się na opracowaniu kryteriów pomiaru stopnia specjalizacji gospodarstw. Na podkreślenie zasługują badania Z. Wojtaszka [Wojtaszek 1965], który opracował system klasyfikacji gospodarstw według kierunków produkcji. Za kryterium wyodrębniania kierunków produkcji przyjął strukturę produkcji końcowej brutto⁴. Inni autorzy za podstawę określania kierunków produkcji przyjmowali strukturę produkcji towarowej [Okuniewski 1980]. Badano efektywność gospodarstw wyspecjalizowanych w określonych kierunkach. Wskazywano, na wyższą produktywność ziemi, wydajność pracy i wyższą dochodowość gospodarstw wyspecjalizowanych [Wojtaszek 1965, Kaźmierczak 1980].

Do połowy lat 1970. ubiegłego wieku nie wprowadzano systemów wspierania gospodarstw specjalistycznych. Ich rozwój był wynikiem indywidualnych decyzji rolników. Najsilniej procesy specjalizacji gospodarstw wystąpiły w gospodarstwach sadowniczych i warzywniczych, które funkcjonowały na zasadach rynkowych, gdyż były wyłączone z systemu gospodarki planowej [Sobierajewska, Ziętara 2013]. W 1976 roku na mocy Rozporządzenia Ministra Rolnictwa przyjęto program wspierania rozwoju gospodarstw specjalistycznych⁵. Określono również kryteria uznawania gospodarstw za specjalistyczne. Za podstawę przyjęto poziom produkcji określonych produktów z 1 ha użytków rolnych (UR) i z gospodarstwa. Zgodnie z podanym rozporządzeniem przykładowe wielkości produkcji w gospodarstwach specjalistycznych wynosiły:

Gospodarstwa wyspecjalizowane w produkcji:	Produkcja/ha UR	Produkcja/gospodarstwo
Mleka (litry):	3000	18000
Mleka i bydła rzeźnego: mleko (litry)	2500	15000
żywiec bydłocy (kg)	250	1500
Młode bydło rzeźne (kg)	1000	6000
Trzoda chlewna (kg)	800	4000
Owce: wełna (kg)	35	210
żywiec (kg)	250	1500

W produkcji roślinnej jako kryterium przyjęto udział danej rośliny lub grupy roślin w powierzchni użytków rolnych i powierzchnię uprawy. Np. w gospodarstwach wyspecjalizowanych w uprawie ziemniaków: ich udział w powierzchni zasiewów powinien wynosić 25%, a minimalna powierzchnia uprawy 2 ha, a w gospodarstwach wyspecjalizowanych

⁴ Według tego kryterium wyodrębnił gospodarstwa: wyspecjalizowane (udział wiodącej gałęzi powyżej 60%), jednokierunkowe (udział jednej gałęzi 40 – 60%), dwukierunkowe (udział dwóch gałęzi w przedziale od 30 do 40%, wielostronne z gałęzią wiodącą (udział jednej gałęzi powyżej 30% i wielostronne (udział żadnej z gałęzi nie przekracza 30%).

⁵ Monitor Polski nr 19 z 1976 r. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa z 30 kwietnia 1976 roku. Wspieranie polegało na przyznawaniu tego typu gospodarstwom kredytów inwestycyjnych na preferencyjnych warunkach (okres spłaty wynosił 30 lat, przy pięcioletnim okresie karencji i oprocentowaniu w skali w wysokości 3%.

w uprawie warzyw gruntowych, ich udział w powierzchni zasiewów powinien wynosić 30%, a minimalna powierzchnia uprawy 2 ha.

Przyjęte kryteria miały charakter produkcyjny i zgodnie z ówczesną doktryną były ukierunkowane na maksymalizowanie produkcji. Stworzenie preferencyjnych warunków dla gospodarstw specjalistycznych spowodowało ich dynamiczny rozwój. Według badań M. Kaźmierczak w 1978 roku funkcjonowało 117,6 tys. gospodarstw specjalistycznych, z tego 23 tys. w produkcji roślinnej i 94,6 tys. w produkcji zwierzęcej [Kaźmierczak 1980]. Wyróżniały się zdecydowanie wyższą produktywnością ziemi i dochodowością. Ograniczenie wsparcia gospodarstw specjalistycznych po 1981 r. spowodowało załamanie tego programu. Część gospodarstw zaniechała specjalistycznej produkcji, a inni rolnicy nie podejmowali decyzji o specjalizacji swoich gospodarstw. Dopiero zmiana stosunków gospodarczych w 1989 r. i wprowadzenie zasad gospodarki rynkowej, a w szczególności integracja z Unią Europejską spowodowały zmiany w podejściu rolników do specjalizacji gospodarstw.

Koncentracja i specjalizacja gospodarstw po integracji z Unią Europejską

Koncentracja w gospodarstwach odnosi się najczęściej do wzrostu ich powierzchni. Jako miary koncentracji przyjęto zmiany w strukturze gospodarstw z uwzględnieniem ich liczby i powierzchni. Odpowiednie liczby podano w tabeli 1. Oddzielnie analizowano zmiany w liczbie gospodarstw ogółem i gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha użytków rolnych (UR). Zmiany liczby i struktury gospodarstw w 2010 roku w stosunku do 2002 można wiązać z wpływem integracji z Unią Europejską. W latach 2002 – 2010 liczba gospodarstw ogółem zmniejszyła się o 22,4%, z 2933,2 tys. w 2002 roku do 2277,5 tys. w 2010. Spadek wynosił 655,7 tys. Największy wystąpił w grupie gospodarstw najmniejszych do 1 ha (262,2 tys.) i w grupie 1 – 5 ha (284,8 tys.). Udział gospodarstw do 5 ha UR w całkowitym spadku wynosił 83,4%. W dwóch kolejnych grupach 5–15 i 15–20 ha spadek liczby gospodarstw był zdecydowanie mniejszy, a ich udział w całkowitym spadku wynosił 17,8%⁶. Liczba gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha UR w 2010 r. wynosiła 124,5 tys. i była o 7,4% większa niż w 2002 r. W największym stopniu wzrosła liczba gospodarstw o powierzchni 50 ha i większych, gdyż o 37%.

Liczba gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha w 2010 r. wynosiła 1558,4 tys. i była o 20,2% mniejsza niż w 2002 r. W największym stopniu zmniejszyła się liczba gospodarstw o powierzchni 1–5 ha UR, gdyż o 25%. W mniejszym stopniu zmniejszyła się liczba gospodarstw o powierzchni 5–20 ha, gdyż o 15,5%. Wzrosła natomiast o 7,5% liczba gospodarstw powyżej 20 ha UR. W strukturze gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha UR zmiany między analizowanymi latami były niewielkie. Udział grupy gospodarstw indywidualnych o powierzchni 1–5 ha w latach 2002 i 2010 wynosił odpowiednio: 58,9 i 55,4%, natomiast kolejnej grupy 5 – 15 ha w tych latach wynosił odpowiednio: 31,3 i 32,3%. Na podkreślenie zasługuje wzrost udziału gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha UR, z 5,6% w 2002 r. do 7,7% w 2010.

⁶ Suma procentowego udziału spadku liczby poszczególnych grup gospodarstw przekracza 100%, gdyż wystąpił jednocześnie wzrost liczby gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha UR.

Tabela 1. Zmiany w liczbie gospodarstw i powierzchni użytków rolnych w latach 2002 -2010
 Table 1. Changes in the number of agricultural holdings and area of arable land in years 2002-2010

Lata	Powierzchnia gospodarstw (ha użytków rolnych)						
	Ogółem	<= 1	1 - 5	5 - 15	15 - 20	20 -50	>=50
Gospodarstwa ogółem (tys.)							
2002	2933,2	977,2	1146,5	609,7	83,9	96,0	19,9
Struktura	100,0	33,5	39,1	20,8	2,8	3,2	0,6
2010	2277,5	715,0	861,7	504,0	72,3	97,3	27,2
Struktura	100,0	31,5	37,9	22,2	3,1	4,2	1,1
2002=100	77,6	73,2	75,1	82,6	86,1	101,4	137,0
Gospodarstwa indywidualne >1 ha użytków rolnych (tys.)							
2002	1951,7	-	1146,3	609,0	83,8	95,5	17,1
Struktura	100,0	-	58,9	31,3	4,2	4,8	0,8
2010	1558,4	-	861,4	503,7	72,2	96,8	24,3
Struktura	100,0	-	55,4	32,3	4,6	6,2	1,5
2002=100	79,8	-	75,1	82,7	86,1	101,4	142,3
Powierzchnia w gospodarstwach indywidualnych > 1 ha użytków rolnych (tys. ha)							
2002	16262,10	-	3314,10	5952,60	1953,00	2953,20	2449,20
Struktura	100,0	-	20,4	36,7	9,8	18,1	15,0
2010	13404,00	-	2187,70	4348,50	1242,10	2821,90	2803,80
Struktura	100,0	-	16,4	32,4	9,2	21,0	21,0

Źródło: Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002. GUS. Warszawa 2003 Charakterystyka gospodarstw rolnych. PSR 2010. GUS 2012.

Istotniejsze zmiany wystąpiły w strukturze powierzchni użytków rolnych (UR) we władaniu poszczególnych grup gospodarstw. W 2002 r. 66,9% powierzchni UR znajdowało się w gospodarstwach o powierzchni 1 – 20 ha, natomiast w 2010 r. ten udział zmniejszył się do 58%. Zwiększył się natomiast udział użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni powyżej 20 ha, z 33,1% w 2002 r. do 42% w 2010 r., czyli o 8,9 pp. W największym stopniu zmniejszył się udział użytków rolnych w grupach: 1 – 5 ha i 5 – 15 ha, odpowiednio o 4 i 4,3 pp. W analizowanych latach w niewielkim stopniu zwiększyła się średnia powierzchnia gospodarstwa w całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha, z 8,3 do 8,6 ha UR.

W celu pogłębienia analizy procesów koncentracji w gospodarstwach indywidualnych oceną objęto również zmiany w liczebności gospodarstw z uwzględnieniem kierunków specjalizacji. Odpowiednie wielkości przedstawiono w tabeli 2. W badanych latach zmniejszyła się liczba gospodarstw prowadzących działalność gospodarczą o 13%. W większym stopniu zmniejszyła się liczba gospodarstw z ustalonym typem rolniczym, czyli z kierunkiem specjalizacji, gdyż o 24,4%. Zgodnie z typologią FADN wyodrębniono 8 typów rolniczych według kierunków specjalizacji. Zmiany w liczbie wyodrębnionych typów podano również w tabeli 2. Za silniej wyspecjalizowane uznano typy od 1 do 5. Są to gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawach: polowych (typ 1), ogrodniczych (typ 2), trwałych (typ 3), w chowie zwierząt żywnościowych paszami objętościowymi (typ 4) i żywnościowymi paszami treściwymi (typ 5). Ich udział w 2002 r. w liczbie gospodarstw z ustalonym typem rolni-

czym wynosił 56,3%, natomiast udział typów niewyspecjalizowanych: gospodarstwa mieszane – różne uprawy (typ 6), gospodarstwa mieszane – różne zwierzęta (typ 7), gospodarstwa mieszane – różne uprawy i zwierzęta (typ 8) wynosił 43,7%.

Tabela 2. Zmiany liczby gospodarstw wyspecjalizowanych w różnych kierunkach produkcji w latach 2002 i 2010 (w tys.)

Table 2. Changes in the number of agricultural holdings specialised in various types of production in years 2002 and 2010 (thousands)

Wyszczególnienie	2002	2010	2010/2002
Liczba gospodarstw z działalnością gospodarczą	2168,7	1886,9	87,0
Liczba gospodarstw z ustalonym typem rolniczym	2141,3	1619,1	75,6
Gosp. specjalizujące się w uprawach polowych (typ 1)	726,3	658,8	90,7
Gosp. specjalizujące się w uprawach ogrodnich (typ 2)	50,0	37,7	75,4
Gosp. specjalizujące się w uprawach trwałych (typ 3)	108,9	92,4	84,8
Gosp. specjalizujące się w chowie zwierząt żywionych paszami objętościowymi (typ 4)	224,3	207,7	92,6
w tym z krowami mlecznymi	199,4	179,3	89,9
Gosp. specjalizujące się w chowie zwierząt żywionych paszami treściowymi (typ 5)	97,5	130,7	134,0
Gosp. mieszane – różne uprawy (typ 6)	202,2	98,6	48,7
Gosp. mieszane – różne zwierzęta (typ 7)	313,3	142,3	45,4
Gosp. mieszane – różne uprawy i zwierzęta (typ 8)	418,8	250,9	59,9

Źródło: Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002 – 2010. PSR 2010. GUS Warszawa 2013.

W 2010 r. udział gospodarstw silnie wyspecjalizowanych w liczbie gospodarstw z ustalonym typem rolniczym wynosił 69,6%, a mieszanych 30,4%. Udział gospodarstw wyspecjalizowanych zwiększył się o 13,3 pp. W analizowanych latach liczba gospodarstw silnie wyspecjalizowanych zmniejszyła się o 6,7%, natomiast niewyspecjalizowanych o 47,4%. Liczby te wskazują na pogłębienie procesów specjalizacji. Wśród typów wyspecjalizowanych, najbardziej zmniejszyła się liczba gospodarstw ogrodnich (typ 2), gdyż o 24,6%, a następnie w uprawach trwałych (typ 3) o 15,2%. Jednocześnie w tych typach gospodarstw najsilniej wzrosła średnia powierzchnia gospodarstwa, gdyż odpowiednio o 120 i 70%. Zwiększyła się natomiast liczba gospodarstw wyspecjalizowanych w chowie zwierząt żywionych paszami treściowymi (trzoda chlewna i drób), gdyż o 34%. Ten fakt należy wiązać ze wzrostem roli samozaopatrzenia gospodarstw rolnych.

O zachodzących procesach koncentracji dodatkowo informują wielkości podane w tabeli 3. Dotyczą one zmian w udziale gospodarstw o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU⁷ w liczbie gospodarstw danego typu rolniczego, zmian średniej powierzchni gospodarstwa i udziału gospodarstw powyżej 20 ha UR, za wyjątkiem gospodarstw ogrodnich, w których graniczna powierzchnia wynosi 5 ha i z uprawami trwałymi, gdzie ta wielkość wynosi 10 ha. Powierzchnię 20 ha przyjęto jako graniczną, gdyż liczba i udział tych gospodarstw wykazuje tendencję rosnącą [Charakterystyka gospodarstw 2012]. Nato-

⁷ESU (European Size Unit) – ekonomiczna miara wielkości ekonomicznej gospodarstwa. Odpowiada równowartości 1200 euro nadwyżki bezpośrednio. Poziom 8 ESU przyjęto na podstawie badań, z których wynika, że gospodarstwa o wielkości ekonomicznej powyżej 8 ESU dysponują szansami rozwojowymi [Józwiak 2009].

miast gospodarstwa ogrodnicze o powierzchni 5 ha i z uprawami trwałymi o powierzchni 10 ha UR wykazują zdolności do rozwoju⁸.

Tabela 3. Zmiany struktury i powierzchni gospodarstw wyspecjalizowanych w różnych kierunkach w latach 2002 i 2010

Table 3. Changes in the structure and area of agricultural holdings specialised in various types of production in years 2002 and 2010

Wyszczególnienie	2002	2010	Różnica
Gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawach polowych (typ 1)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	2,3	3,1	+0,8 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	4,57	7,80	+70,6%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	2,9	5,1	+2,2 pp
Gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawach ogrodniczych (typ 2)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	25,6	32,1	+6,5 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	1,96	4,31	+119,8%
Udział gospodarstw o powierzchni 5 i więcej ha UR	11,1	24,6	+13,5 pp
Gospodarstwa wyspecjalizowane w uprawach trwałych (typ 3)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	6,3	11,3	4,8 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	2,70	4,60	70,3%
Udział gospodarstw o powierzchni 10 i więcej ha UR	5,1	14,1	9,0 pp
Gospodarstwa specjalizujące się w chowie zwierząt żywionych paszami objętościowymi (typ 4)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	16,0	33,5	17,5 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	8,94	14,3	60,0%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	8,90	17,80	8,9 pp
Gospodarstwa wyspecjalizowane w chowie zwierząt żywionych paszami treściwymi (typ 5)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	29,6	21,7	-7,0 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	8,40	6,70	-20,3%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	9,10	7,30	-1,8 pp
Gospodarstwa mieszane – różne uprawy (typ 6)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	6,6	6,8	0,2 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	5,89	7,21	22,4%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	4,00	5,10	1,1 pp
Gospodarstwa mieszane – różne zwierzęta (typ 7)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	21,0	23,0	2,0 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	8,80	9,58	8,8%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	6,20	8,80	2,6 pp
Gospodarstwa mieszane – różne uprawy i zwierzęta (typ 8)			
Udział gospodarstw o wielkości 8 i więcej ESU (%)	8,4	8,1	-0,3 pp
Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha UR)	7,87	8,2	12,7%
Udział gospodarstw o powierzchni 20 i więcej ha UR	6,10	7,00	0,9 pp

Źródło: Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002 – 2010. PSR 2010. GUS Warszawa 2013.

Z danych podanych w tabeli 3 wynika, że w typach wyspecjalizowanych, za wyjątkiem typu 5, zwiększył się udział gospodarstw o wielkości powyżej 8 ESU. W największym stopniu w gospodarstwach typu 4, gdyż o 17,5 pp, a w najmniejszym stopniu w typie 1, gdyż zaledwie o 0,8 pp. W gospodarstwach typu 2 i 3 udział ten zwiększył się odpowiednio o 6,5 i 4,8 pp. W typie 5 udział gospodarstw o wielkości powyżej 8 ESU zmniejszył się o 7 pp. Było to skutkiem zwiększenia liczby i udziału gospodarstw najmniejszych

⁸ Gospodarstwo zdolne do rozwoju – uzyskuje dodatni dochód z zarządzania i dodatni wskaźnik inwestycji netto.

(do 8 ESU), szczególnie w południowych regionach kraju o rozdrobnionej strukturze, co wskazuje na wzrost roli samozaopatrzenia. W typach silniej wyspecjalizowanych, również za wyjątkiem typu 5, wzrosła średnia powierzchnia gospodarstwa, najsilniej w typie 2, gdyż o 120%, a następnie w typach 1 i 3, gdyż o 70%, a w typie 4 o 60%. W typie 5 średnia powierzchnia gospodarstwa zmniejszyła się w analizowanym okresie o około 20%. W typach mieszanych (6–8) średnia powierzchnia zwiększyła się w różnym stopniu. Najsilniej w typie 6 – różne uprawy, gdyż o 22%, w typie 8 – różne uprawy i zwierzęta o prawie 13%, a najmniej w typie 7 – różne zwierzęta, gdyż o niecałe 9%. Podobne tendencje wystąpiły w udziale gospodarstw o przyjętej powierzchni granicznej. Przyrosty udziału były jednak niskie.

Najsilniej zwiększył się udział gospodarstw ogrodniczych (typ 2) o powierzchni powyżej 5 ha, gdyż o 13,5 pp., a w typach 3 i 4 o 9 pp. W typie 5 wystąpił spadek, który wyniósł -1,8 pp. W typach mieszanych zmiany były nieistotne.

Uogólniając dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, że w analizowanym okresie wystąpiły procesy koncentracji gospodarstw i wzrost udziału gospodarstw silniej wyspecjalizowanych (typy 1 – 5). Można przypuszczać z dużym prawdopodobieństwem, że były one związane z integracją Polski z Unią Europejską. Oddziaływanie integracji z UE było wielokierunkowe. Z jednej strony wpłynęło na wzrost koncentracji i specjalizacji gospodarstw wysokotowarowych, a z drugiej strony wprowadzenie dopłat bezpośrednich spowodowało dążenie rolników do formalnego utrzymania gospodarstw w celu pobierania dopłat. W rzeczywistości stopień koncentracji gospodarstw jest większy ze względu na występowanie zjawiska nieformalnej dzierżawy gruntów rolnych.

Produkcyjne i ekonomiczne wyniki gospodarstw specjalistycznych w latach 2004 i 2010

Wyróżnione w tabeli 4 typy rolnicze gospodarstw specjalistycznych przyjęto za L. Gorajem i St. Mańko, autorami „Analizy sytuacji ekonomicznej gospodarstw towarowych w latach 2004 i 2010” [GUS 2013]. Wyróżnione przez nich typy różnią się nieco od omawianych w poprzednim rozdziale. Najważniejsza zmiana dotyczy wyróżnienia typu „Krowy mleczne” i typu „Mieszane”, który obejmuje poprzednio wyróżnione typy: „Różne uprawy”, „Różne zwierzęta” i „Różne uprawy i różne zwierzęta”. Dane podane w tabeli 4 dotyczą gospodarstw specjalistycznych objętych monitoringiem FADN i nie są porównywalne z danymi z tabeli 3, które obejmują zbiorowość wszystkich gospodarstw prowadzących działalność gospodarczą.

Średnia powierzchnia badanych gospodarstw w 2010 r. wynosiła 19,2 ha UR i była o 33,3% większa niż w 2004 r. W największym stopniu wzrosła powierzchnia w typie 6 (zwierzęta trawożerne bez krów mlecznych), gdyż o 61,3%, a następnie w typie 2 (uprawy ogrodnicze), o 41,1%. Najmniej zwiększyła się powierzchnia w typie 1 (uprawy polowe), gdyż o 14,7%. W pozostałych typach wzrost powierzchni zbliżony był do średniej. Wzrosła również wartość aktywów w przeliczeniu na gospodarstwo, średnio o 36%. W typie 2 (uprawy ogrodnicze) uległa zmniejszeniu o 20,8%. Zaznaczyć jednak należy, że w 2004 r. wartość ta była bardzo wysoka i wynosiła 561,7 tys. zł i była o 117,5% większa od wartości średniej. Należy zaznaczyć, że w tym typie wystąpiły również gospodarstwa z produkcją pod osłonami. W największym stopniu zwiększyła się wartość aktywów w typach 5 i 6, gdyż o około 60%. Udział kapitałów własnych w pasywach był bardzo wysoki. W 2004 r.

wynosił średnio 91,2% i uległ niewielkiemu zmniejszeniu w 2010 r, które wynosiło tylko 1,3 pp. Najniższy udział kapitału własnego wystąpił w typie 2, w którym w 2004 r. wynosił około 74%, a 2010 r. zwiększył do 81,6%. W pozostałych typach udział kapitału własnego w pasywach wynosił około 90% i był zbliżony do średniej. Stwierdzić należy, że analizowane gospodarstwa w niewielkim stopniu korzystały z kapitału obcego. Pogłowie zwierząt w gospodarstwach było silnie zróżnicowane w poszczególnych typach. Najmniejsze było w typie 2 i 4, gdzie wynosiło mniej niż 1 SD/gospodarstwo.

Tabela 4. Zmiany w zasobach gospodarstw specjalistycznych w latach 2004 -2010

Table 4. Changes in the resources of specialised agricultural holdings in years 2004-2010

Lata	Typy rolnicze gospodarstw*							
	Ogółem	1	2	4	5	6	7	8
	Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha użytków rolnych)							
2004	14,4	25,7	3,4	7,6	15,9	11,9	19,0	12,8
2010	19,2	29,5	4,8	9,2	20,4	19,2	24,9	16,1
2004=100	133,3	114,7	141,1	121,0	128,3	161,3	131,0	125,7
	Wartość aktywów (tys. zł/gospodarstwo)							
2004	258,15	284,03	561,70	439,79	281,17	191,06	569,28	216,43
2010	351,32	361,33	444,88	439,67	446,04	305,62	689,54	271,00
2004=100	136,0	127,2	79,2	99,9	158,6	159,9	122,7	125,2
	Udział kapitałów własnych w pasywach (%)							
2004	91,2	87,8	73,9	89,6	91,5	97,5	84,3	94,8
2010	89,9	85,5	81,6	88,9	90,0	91,2	85,6	93,2
2004=100	98,5	97,3	110,4	99,2	98,3	93,5	101,5	98,3
	Pogłowie zwierząt (SD/gospodarstwo)							
2004	11,4	2,5	0,1	0,1	15,9	11,0	78,8	10,0
2010	13,4	2,0	0,4	0,1	22,1	14,0	77,9	11,5
2004=100	117,5	80,0	400,0	100,0	138,9	127,2	98,8	115,0
	Obsada zwierząt (SD/100 UR)							
2004	79,5	9,7	4,3	0,9	99,9	92,2	415,3	78,3
2010	70,1	6,7	8,3	1,2	108,0	73,3	312,6	71,8
2004=100	88,1	69,0	193,0	133,3	108,1	79,5	75,2	91,6

*1 – Uprawy polowe, 2 – uprawy ogrodnicze, 4 – Uprawy trwałe, 5 – Krowy mleczne, 6 – zwierzęta trawożerne, 7 – zwierzęta żywione paszami treściwymi, 8 – mieszane

Źródło: Goraj L., St. Mańko. Analiza sytuacji ekonomicznej towarowych gospodarstw rolnych w latach 2004 – 2010. PSR 2010. GUS 2013, Warszawa.

Największe pogłowie wystąpiło w typie 7, który oprócz chowu trzody chlewnej obejmował również gospodarstwa z chowem drobiu. Liczba SD w tym typie w analizowanych latach wynosiła około 78 SD/gospodarstwo. W typie 5 (krowy mleczne) i w typie 6 (zwierzęta trawożerne bez krów mlecznych) liczba zwierząt wynosiła odpowiednio 16 i 11 SD. W 2010 r. liczba zwierząt w tych typach zwiększyła się odpowiednio do 22 i 14 SD. Obsada zwierząt w SD/100 ha UR była również zróżnicowana, najmniejsza w typach 1, 2 i 4, w których nie przekraczała 10 SD/100 UR, największa natomiast w typie 7, w którym wy-

nosiła w analizowanych latach odpowiednio 415 i 313 SD/100 ha UR. W gospodarstwach typu 5 (krowy mleczne) wynosiła około 100 SD/100 ha UR. W typie 6 i 8 obsada była niższa niż w typie 5 i zawarta była w przedziale od 73 do 92 SD/100 ha UR. Obsadę zwierząt w typach 5, 6 i 8 ocenić należy jako średnią, natomiast w typie 7, jako bardzo wysoką.

W analizowanych latach istotnie wzrosły także wyniki produkcyjne i ekonomiczne badanych gospodarstw specjalistycznych. Wyniki produkcyjne oceniono przy pomocy wskaźników produktywności ziemi i aktywów, określonych stosunkiem wartości netto do powierzchni UR i do wartości aktywów. Wartości tych wskaźników w latach 2004 i 2010 podano w cenach stałych z 2010 roku.

Produktywność ziemi, w ten sposób określona w 2004 r. wynosiła średnio 1,66 tys. zł/ha UR. Najwyższa była w typie 2, gdzie wynosiła 22,91 tys. zł/ha, a najmniejsza w typie 6, w którym wynosiła zaledwie 0,1 tys. zł/ha UR. W typie 4 i 7 w 2004 r. była zbliżona i wynosiła odpowiednio 4,68 i 4,94 tys. zł/ha UR. W 2010 r. średnia produktywność była znacząco wyższa, wynosiła 2,45 tys. zł/ha. Wzrost produktywności wyniósł średnio 47,5%. W największym stopniu, gdyż 12 razy wzrosła produktywność ziemi w typie 6 (zwierzęta trawożerne). Był to skutek bardzo niskiej produktywności w tym typie w 2004 r. wynoszący 0,1 tys. zł/ha UR. W 2010 r. dodana netto na 1 ha UR wynosiła 1,22 tys. zł i była najniższa w badanej zbiorowości. Znacząco wzrosła w typie 1, 5 i 8, gdyż odpowiednio: o 59,5; 61,4 i 51,6%. W typie 2 i 7 była natomiast niższa o około 15%. Podobne relacje wystąpiły w produktywności aktywów. W 2004 r. wartość dodana netto w przeliczeniu na 1 tys. wartości aktywów wynosiła średnio 93 zł. Największa była i typie 7 i 2, w których wynosiła odpowiednio 165 i 139 zł, a najmniejsza w typie 6, w którym wynosiła 6 zł. W 2010 r. średnia produktywność aktywów wynosiła 134 zł i była o 44% większa niż w 2004 r. Największa była w typie 2 i 1, w których wynosiła odpowiednio 211 i 170 zł. Najmniejsza wystąpiła również w typie 6, w którym wynosiła 76 zł. W pozostałych typach była zawarta w przedziale od 112 do 152 zł. Najwyższe zwiększenie produktywności aktywów, powyżej średniej wystąpiło w typach 2 i 8.

Dochód netto z gospodarstwa w przeliczeniu na jednostkę pracy własnej rolnika i członków jego rodziny (FWU) jest podstawowym wskaźnikiem oceny sytuacji ekonomicznej rolnika i jego gospodarstwa. Porównany ze średnim wynagrodzeniem w gospodarce narodowej daje informacje o parytecie dochodowym. W 2004 r. średnia wartość dochodu netto wynosiła 13,12 tys. zł/FWU i była o 28,3% niższa od dochodu parytetowego, który w tym roku wynosił 18,29 zł [Ziętara W., M. Adamski 2013]. Dochód wyższy od parytetowego uzyskały gospodarstwa w typach: 1, 2, i 7. W tym ostatnim dochód był najwyższy i wynosił 52 tys. zł/FWU. W pozostałych typach: 4, 5, 6 i 8 był on znacząco niższy. Najniższy wystąpił w typie 6, w którym wynosił zaledwie 0,13 tys. zł/FWU. W 2010 r. średni dochód netto/FWU wynosił 25,33 tys. zł/FWU i był zbliżony do dochodu parytetowego, który wynosił 25,81 tys. zł i był jednocześnie o 93% wyższy niż w 2004 r. [Skarżyńska 2012]. W 2010 r. dochód wyższy od parytetowego uzyskały gospodarstwa w typach: 1, 2, 4, 5, i 7. W tym ostatnim typie był on również najwyższy i wynosił 56,45 tys. zł/FWU. Dochód niższy od parytetowego w 2010 r. uzyskały gospodarstwa w typie 6 i 8, w których wynosił on odpowiednio 14,23 i 16,03 tys. zł/FWU.

Wskaźnik opłacalności produkcji określony stosunkiem przychodów do kosztów w 2004 r. wynosił średnio 122,9%. We wszystkich typach przekraczał 100%, co wskazuje, że produkcja była opłacalna. Najwyższa wartość tego wskaźnika wystąpiła w typach: 2, 4 i 5, w których wynosiła odpowiednio: 162,2 148,6 i 143,5%. W 2010 r. wartość wskaźnika opłacalności wynosiła 148,2% i była o 20,5% wyższa niż w 2004 r. Najniższa wystąpiła

w typie 7, w którym wynosiła 132,1%. Istotnym źródłem poprawy wyników ekonomicznych były dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstw. W 2004 r. udział tych dopłat w dochodzie netto z gospodarstwa wynosił średnio 14,5%, z wyjątkiem gospodarstwa w typie 6 (zwierzęta trawożerne), w którym ten wskaźnik wynosił 931,4%. Był to efekt wyjątkowo niskiego dochodu. W pozostałych typach zawarty był on w przedziale od 0,9% (typ 2) do 24% w typie 1. W typie 4 i 7 udział ten był stosunkowo niski i wynosił odpowiednio 9,7 i 3,7%. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że gospodarstwa ogrodnicze (typ 2), z uprawami trwałymi (typ 4) i utrzymujące zwierzęta żywione paszami treściwymi (typ 7) mogły funkcjonować bez dopłat. W 2010 r. średni udział dopłat w dochodzie z gospodarstwa wynosił 60,9% i był ponad 4 razy większy niż w 2004 r. W najwyższym stopniu z dopłat korzystały gospodarstwa w typie 1 (72%) i typie 6 (144%). W najmniejszym stopniu z dopłat korzystały gospodarstwa ogrodnicze (typ 2), w których udział dopłat w dochodzie z gospodarstwa wynosił 7,7%.

Tabela 5. Zmiany w wynikach produkcyjnoekonomicznych gospodarstw specjalistycznych w latach 2004-2010 (wg cen 2010 r.)

Table 5. Changes in the production and economic results of specialised agricultural holdings in years 2004-2010 (based on the 2010 prices)

Lata	Typy rolnicze gospodarstw							
	Ogółem	1	2	4	5	6	7	8
	Wartość dodana netto (tys. zł./ ha UR)							
2004	1,66	1,31	22,91	4,68	1,71	0,10	4,94	1,24
2010	2,45	2,09	19,38	5,36	2,76	1,22	4,19	1,88
2004=100	147,5	159,5	84,5	114,5	161,4	1220,0	84,8	151,6
	Wartość dodana netto na 1 tys. wartości aktywów ogółem (zł. w cenach 2010 r.)							
2004	93	118	139	81	97	6	165	74
2010	134	170	211	112	122	76	152	112
2004=100	144,0	144,0	151,7	138,2	125,7	1266,6	92,1	151,3
	Przychody (produkcja + dopłaty) do kosztów ogółem (%)							
2004	122,9	124,0	162,2	148,6	143,5	110,9	109,5	116,0
2010	148,2	161,6	139,3	148,6	167,8	144,1	132,1	141,7
2004=100	120,5	130,3	85,8	100,0	116,9	129,9	120,6	122,1
	Dochód netto z gospodarstwa/FWU (tys. zł. w cenach 2010 r.)							
2004	13,12	18,66	31,76	14,60	14,68	0,13	52,02	9,23
2010	25,33	35,07	41,43	25,91	29,98	14,23	56,45	16,03
2004=100	193,0	187,9	130,4	177,4	204,2	10946,1	108,5	173,6
	Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie netto (%)							
2004	14,5	24,0	0,9	9,7	12,6	931,4	3,7	17,6
2010	60,9	71,9	7,7	26,9	46,8	144,1	33,5	83,3
2004=100	420,0	299,5	855,5	277,3	371,4	15,4	905,4	473,2

Źródło: Goraj L., St. Mańko. Analiza sytuacji ekonomicznej towarowych gospodarstw rolnych w latach 2004-2010. PSR 2010. GUS 2013, Warszawa

Podsumowanie

Organizacja gospodarstw rolniczych kształtowana jest przez dwa rodzaje „sił”, tzw. „różnicujących” i „integrujących”. Siły różnicujące umiejscowione są w otoczeniu, głównie w rynku i skłaniają gospodarstwa do specjalizacji, natomiast siły integrujące tkwią wewnątrz gospodarstwa i skłaniają je do wielostronności. W okresie powojennym, w latach 1945 – 1970 w krajach Europy Zachodniej w warunkach gospodarki rynkowej rolnictwo było silnie wspierane środkami budżetowymi. Działania te spowodowały zwiększenie stopnia specjalizacji gospodarstw i intensywności produkcji. Ujawniły się jednocześnie ujemne strony tych procesów, co wywołało potrzebę podejścia systemowego do organizacji gospodarstw z jednoczesnym uwzględnieniem ochrony środowiska przyrodniczego. W Polsce w okresie „Gospodarki Planowej”, w którym nie funkcjonował wolny rynek, specjalizacja gospodarstw traktowana była jako narzędzie wzrostu produkcji rolniczej, a nie jako samoistny proces ekonomiczny. Sytuacja uległa zmianie po 1989 r. i wprowadzeniu zasad gospodarki rynkowej, a szczególnie po integracji Polski z Unią Europejską w 2004 roku.

Integracja z Unią Europejską i objęcie polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną spowodowała wystąpienie procesów koncentracji i specjalizacji gospodarstw rolniczych. Procesy te nie były zbyt silne, z powodu uwarunkowań ogólnoeconomicznych. Poziom gospodarczego rozwoju Polski nie pozwalał na przejęcie nadwyżek siły roboczej z rolnictwa.

W latach 2002 – 2010 liczba gospodarstw ogółem zmniejszyła się o 22,4%. W największym stopniu zmniejszyła się liczba gospodarstw do 1 ha. Jej udział w całkowitym spadku wynosił 82%. W pozostałych grupach obszarowych do 20 ha spadek był niewielki. Wystąpił wzrost liczby gospodarstw o powierzchni powyżej 20 ha o 7,4%, a gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha o 37%. Podobne tendencje wystąpiły w gospodarstwach indywidualnych o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych.

W analizowanych latach wystąpiły również zmiany w zakresie specjalizacji gospodarstw. W 2010 r. liczba gospodarstw z ustalonym typem specjalizacji zmniejszyła się o 24,4%. Liczba gospodarstw silnej wyspecjalizowanych zmniejszyła się w tym okresie o 6,7%, natomiast niewyspecjalizowanych o 47,4%. Udział gospodarstw silnej wyspecjalizowanych w 2010 r. wynosił 69,6% i był o 13,3 pp wyższy niż w 2002 r. Istotnie wzrosła powierzchnia gospodarstw silniej wyspecjalizowanych, najsilniej gospodarstw ogrodniczych, gdyż o 120%, następnie w uprawach polowych i trwałych o około 70% i w gospodarstwach z chowem zwierząt żywionych paszami objętościowymi o 60%. Natomiast powierzchnia gospodarstw z chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi zmniejszyła się o 20%.

Procesy koncentracji wystąpiły również w gospodarstwach objętych monitoringiem FADN. Powierzchnia użytków rolnych w tych gospodarstwach w latach 2004–2010 wzrosła średnio o 33,3%, najsilniej w gospodarstwach utrzymujących zwierzęta trawożerne oprócz krów, gdyż o 61%, a następnie w gospodarstwach ogrodniczych o 41%. Nastąpił także wzrost wartości aktywów średnio o 36%, najsilniej w gospodarstwach utrzymujących krowy mleczne i zwierzęta trawożerne, o około 60%, natomiast w gospodarstwach ogrodniczych uległa zmniejszeniu o około 20%. Zaznaczyć należy, że wartość aktywów w tych gospodarstwach była bardzo wysoka, prawie dwukrotnie większa od średniej

W analizowanym okresie wydatnie wzrosły wyniki produkcyjne i ekonomiczne tych gospodarstw. Produktywność ziemi mierzona wartością dodaną netto na 1 ha UR wzrosła

średnio o 47,5%, najsilniej w gospodarstwach mlecznych i z uprawami polowymi, gdyż o około 60%. W podobnym stopniu, gdyż o 44% wzrosła produktywność aktywów, najsilniej w gospodarstwach ogrodniczych, gdyż o 52%. W 2004 r. dochód na poziomie parytetowym osiągnęły gospodarstwa w typie uprawy polowe, uprawy ogrodnicze i z chowem zwierząt żywionych paszami treściwymi. W 2010 r. dochód wyższy od parytetowego oprócz wspomnianych typów uzyskały także gospodarstwa z uprawami trwałymi i z chowem krów mlecznych. W analizowanym okresie nastąpił wzrost udziału subwencjonowania gospodarstw w ramach WPR. W 2004 r. średni udział subwencji w dochodzie z gospodarstwa wynosił 14,5%. Najwyższy był w gospodarstwach z uprawami polowymi, w których wynosił 24%. Pozostałe gospodarstwa poza trawożernymi, mogły funkcjonować bez wsparcia. W 2010 r. średni poziom wsparcia wynosił 61%. Najniższy był w gospodarstwach ogrodniczych, w których wynosił 7,7%. Najwyższy był w gospodarstwach z chowem zwierząt trawożernych, mieszanych i z uprawami polowymi m w których wynosił odpowiednio: 144; 83 i 80%.

Literatura

- Charakterystyka gospodarstw rolnych [2012]: PSR 2010. GUS, Warszawa.
- Goraj L., Mańko St. [2013]: Analiza sytuacji ekonomicznej towarowych gospodarstw rolnych w latach 2004-2010. PSR 2010. GUS, Warszawa.
- Grabowski S. [1975]: Specjalizacja i skala produkcji w rolnictwie. IRWiR-PAN, Warszawa.
- Każmierczak M. [1980]: Efektywność specjalizacji gospodarstw w produkcji zwierzęcej. Część 1. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnictwa* 2/1980 str. 50-69, Warszawa.
- Okuniewski J. [1980]: Specjalizacja w rolnictwie holenderskim. PWRiL, Warszawa.
- Manteuffel R. [1984]: Ekonomika i organizacja gospodarstwa rolniczego. PWRiL, Warszawa.
- Skarżyńska A., Jabłoński K. [2012]: Wyniki ekonomiczne wybranych produktów rolniczych w 2011 r. IERiGŻ, Warszawa.
- Sobierajewska J., Ziętara W. [2013]: Gospodarstwa sadownicze w Polsce i w wybranych krajach Unii Europejskiej. *Roczniki Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*. Tom 100. Zeszyt 1. S. 140-151.
- Steffen G., Born D. [1980]: Prowadzenie gospodarstw i przedsiębiorstw w rolnictwie. Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa.
- Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002. [2003]. GUS, Warszawa.
- Wojtaszek Z. [1965]: Kryteria i mierniki klasyfikacji gospodarstw indywidualnych według kierunków produkcji. *Roczniki Nauk Rolniczych*. Seria G. t. 78.z.1/1965, str. 69-98.
- Zegar J. [2012]: Współczesne wyzwania rolnictwa. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002- 2010. [2013]. Praca zbiorowa pod redakcją W. Józwiaka i W. Ziętary, współautorzy: Marek Zieliński, Jolanta Sobierajewska, Marcin Adamski, Piotr Dzun, Zofia Mirkowska, Maria Zdzieborska, Adam Kagan, Grażyna Niewęglowska i Włodzimierz Dzun. PSR 2010. GUS, Warszawa.
- Ziętara W., Adamski M. [2014]: Skala produkcji, efektywność i konkurencyjność polskich gospodarstw wyspecjalizowanych w produkcji mleka. *ZER* nr 1/2014. Warszawa. s. 97-115.